

Felsefe ve Kur'an-ı Kerim Bağlamında Varlık ve Hayatın Anlamı Problemi
- The Problem of Being and the Meaning of Life in the Context of Philosophy and the Qur'an -
Ahmet Vefa TEMEL*

Atıf/Citation: TEMEL, Ahmet Vefa. "Felsefe ve Kur'an-ı Kerim Bağlamında Varlık ve Hayatın Anlamı Problemi [The Problem of Being and the Meaning of Life in the Context of Philosophy and the Qur'an]". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Journal of Düzce University Faculty of Theology]* 6/2 (Güz 2022): 135-149.

Öz

Varlık ve anlam arasındaki münasebet, bir nevi beden ile ruh arasındaki münasebet gibidir. Anlamsız varlık, ruhsuz beden gibi kadavradan ibarettir. Varlık ve hayat ancak anlamla değer ve güzellik kazanır. Tarih boyunca varlık ve hayata bir anlam ve gaye perspektifinden bakanlarla, bakmayanlar hep olagelmıştır. Özellikle teknolojinin sağladığı sınırsız fırsat ve imkânlar içinde adeta kendini kaybeden insanlık gittikçe metafizik alem ile ilişkisini kesmekte, varlık ve hayatın anlamı üzerinde tefekkürden uzaklaşmakta, üretim ve tüketim çarkı içinde adeta robotlaşmaktadır. Öte yandan anlam kavramının manasını yitirdiği bir dünyada yaşadığımız aşıkardır. Oysaki varlık ve hayat anlamla değer kazanır. Anlamsızlık ise her şeyi değersizleştirir, manevi, ahlaki ve insani hayatı çürütür, adaletin, merhametin, sevginin, paylaşmanın, fedakarlığın unutulduğu kaskatı ruhsuz bir iklim oluşturur. Ele aldığımız problemin kaynağı varlık ve olaylara sadece beş duyu ve akıl penceresinden bakmak, vahyi devre dışı bırakmaktır. Vahyin ışığı olmadan gaye ve anlam problemini çözmek mümkün değildir. Varlığın başlangıcı, hayatın gaye ve anlamı, helal haram, günah sevap, özellikle de ölüm ve ölüm ötesi, cennet, cehennem vb. hususlar ancak ilahi mesajla kavranabilir. Pozitif ilimler varlık ve olayların oluş şeklini, sebep sonuç ilişkisini açıklar, nasıl sorusuna cevap verir fakat niçin sorusuna cevap veremez. Bu probleme nereden bakılırsa bakılsın ilim, hikmet ve kudret sahibi bir yaratıcı olmadan varlık ve hayatın anlam kazanması mümkün değildir. Biz bu çalışmamızda varlık ve hayata dair özellikle filozoflara ait yaklaşımlara kısaca temas edecek ayrıca ilahi mesaj olan Kur'an-ı Kerim'in bu konudaki tespit ve değerlendirmelerini ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Varlık, Hayat, Problem.

Abstract

The relationship between existence and meaning is kind of like the relationship between body and soul. A meaningless being is a cadaver like a soulless body. Existence and life gain value and beauty only with meaning. Throughout history, there have always been those who look at existence and life from the perspective of a meaning and purpose, and those who do not. In particular, humanity, which almost loses itself in the unlimited opportunities and possibilities provided by technology, gradually cuts off its relationship with the metaphysical realm, moves away from contemplation on the meaning of existence and life, and becomes a robot within the wheel of production and consumption. On the other hand, it is obvious that we live in a world where the concept of meaning has lost its meaning. However, existence and life gain value with meaning. Meaninglessness devalues everything, corrupting spiritual, moral and human life, creating a rigid, soulless climate in which justice,

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı [Asst. Prof., Düzce University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Rhetoric], e-posta: ahmetvefatemel@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9117-4070.

compassion, love, sharing and self-sacrifice are forgotten. The source of the problem we are dealing with is to look at beings and events only from the perspective of the five senses and mind, and to disable the revelation. It is not possible to solve the problem of purpose and meaning without the light of revelation. The beginning of existence, the purpose and meaning of life, halal haram, sin goodness, especially death and beyond death, heaven, hell etc. Matters can only be grasped with the divine message. Positive sciences explain the formation of existence and events, cause and effect relationship, answer the question of how, but cannot answer the question of why. No matter how one looks at this problem, it is not possible for existence and life to gain meaning without a creator with knowledge, wisdom and power. In this study, we will briefly touch on the human approaches of the philosophers regarding existence and life, and also discuss the determinations and evaluations of the divine message, the Qur'an, on this subject.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Existence, Life, Problem.

Giriş

Özellikle günümüz dünyasında geniş çaplı bir anlam ve gaye problemi yaşanmaktadır. Teknolojinin sağladığı sınırsız fırsat ve imkânlarla kendini kaybeden insanlar, gittikçe metafizik âlemle ilgilerini kesmekte, varlık ve hayatın anlamı ve gayesi üzerinde tefekkürden uzaklaşmaktadırlar.

Modern dünyayı yönlendiren, genellikle teknolojidir. Teknoloji üretimi, verimi ve maddi hayatı kolaylaştırıcı ve zenginleştirici imkânları sağlamayı hedefler. Adalet, ahlak, inanç ve iyilik gibi insani değerleri ön planda tutmaz. Onun için önemli olan doğruluk değil, performanstır. Sonuç olarak denilebilir ki, insanlığın biçim ve teknoloji adına feda ettiği şeyler, elde edip kazandığı şeylerden daha çoktur.¹ Modern insanın anlam krizi içinde yaşamasının en önemli sebebi değer ve anlam odaklı bir hayat felsefesinden mahrum olmasıdır. Makinenin ruhu olmadığı gibi makineleşen insanın da ruh ve gönül dünyası gün geçtikçe çoraklaşmaktadır.

Baş döndürücü ilmi gelişmelere rağmen varlık ve hayatın anlamı konusunda pek çok kimse kafa karışıklığı yaşamaktadır. Bu karışıklığı yaşayan bir yazar kitabını şu cümlelerle bitirmektedir: Şayet yaşam gerçek değilse, yaşamın bir anlamı yoksa kendimizi bu derece önemsemek de komiktir. Diğer taraftan şayet kendimizi ciddiye almadan yaşarsak, belki de komik olmaya katlanmak zorundayız. Kaldı ki hayat sadece manasız değil, saçma da olabilir.²

1912'de Nobel tıp ödülü alan ünlü Fransız Cerrah ve Fizyolog Alexis Carrel (1873-1944) gayesiz ve anlamsız bir hayatı saçma bularak yaşanan anlam problemini şöyle dile getirmektedir: "Hayata anlam kazandıran manevi ilkeler, modern hayatın iradeyi gevşeten konforu içinde bir nehrin baharda eriyen buzları gibi parçalanıvermiştir."³ Bu bağlamda insanlık olarak her geçen gün daha da fazla bir biçimde maddenin esaretine giren medeniyetin yozlaştığı bir dünyada yaşıyoruz. Manevi ve ahlaki değerlerin durmadan aşınmakta olduğu varlık ve hayatın anlamını kaybettiği bu dünya Roger Garaudy'nin de ifade ettiği gibi manevi körlük yüzünden vasıtaların bolluğu ve gayelerin yokluğuyla gezegen çapında bir intihara sürüklenmektedir.⁴

"Allah'ı, anlam ve gayeyi dikkate almadan kurulan bir sistem insan fıtratına terstir" diyen Alexis Carrel, yanlış kurulan bu hayat tarzını şöyle tanımlıyor: "Hakikatte o yarattığı âlemin yabancısıdır. Çünkü kendine dair müspet bir bilgiye sahip değildir. Cansıza ait bilgilerin canlılara ait

---

¹ Abdullah Ünlüsoy, *Postmodern Teoloji* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021), 67.

² Thomas Nagel, *Her Şey Ne Anlama Geliyor Felsefeye Küçük Bir Giriş*, çev. Hakan Gündoğdu (İstanbul: yy. 2020), 94.

³ Alexis Carrel, *İnsanlar Uyanın*, çev. Leyla Yazıcıoğlu (İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1956), 8.

⁴ Roger Garaudy, *20. Yüzyılın Biyografisi*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 185.

bilgilerden geride olması, beşer tarihinin feci hadiselerinden biridir. Zekamız ve icatlarımızla inşa edilmiş olan muhit ne boyumuz ne de biçimimize uygundur. Bize yakışmıyor bu muhitte bizler bedbahtız ayrıca ahlaken ve zihnen de alçalıyoruz.⁵

Anlamı olmayan bir hayat yaşamaya değer midir? Anlam kavramının manasını yitirdiği bir çağda yaşıyoruz. İleri kapitalizmin pratikleri, hayatı değersizleştirdikçe hayatın anlamı sorusu daha yakıcı ve kaçınılmaz hale geliyor. Varlıklarının anlamını değil, işlevini, faydasını, kâr ve zarar dengesini, üretime katkısını, tüketime etkisini, yıllık bilançodaki yerini düşünmemiz isteniyor. Neden sorusunun metafizik sorumluluklarını bir kenara bırakmamız ve tercih, özellik, keyif, haz, çıkar, kişisel tarz gibi kavramlar üzerine odaklanmamız salık veriliyor. Bir insanın başına gelebilecek en kötü şey, bireysel varlığının hiçbir anlam ve kıymetinin olmadığı fikrine mahkûm edilmesidir. Anlam ve gayenin yerine başka bir şey ikame etmek mümkün değildir.⁶ Zira anlam bir dayanak noktasıdır. Bu nokta yaşamın hissedilen ama görünmeyen yüzüyle insanı buluşturan bir gerçeklik zeminidir. Kriz, bu zemin kaybolduğunda ortaya çıkmakta ve insanda güçsüzlük hissi, umut kaybı, kuralsızlığa meyiletme ve çevresindekilerden soyutlanma vb. şekillerde kendini göstermektedir.⁷

Bu bağlamda bir parantez açarak Viktor Frankl önderliğinde kurulmuş yeni bir psikoterapik yaklaşım olan Logoterapi'ye kısaca değinmemiz konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır. İsmi Yunanca bir kelime olan "Logos"dan (Anlam) alan Logoterapi (Logotherapie), anlamı merkez kavram olarak kabul eden bu ekol, olaylara anlam kazandırma yoluyla terapiyi temel tedavi metodu olarak benimser. Viktor Frankl'e göre insan, yaşamın manasını arayan bir varlıktır. Anlam arayışı, insanın yaşamındaki ana güdüdür. Bu güdüler insana dünyada yaşaması için bir sebep göstermeyi hedefler. Zira insan yaptığı ve karşılaştığı her şeye bir anlam vermek zorundadır. Eğer bu temel güdüleri karşılanmazsa insan varoluşsal boşluğa (nihilizm) düşer.⁸

Kuran insanları, evrendeki incelik ve güzellikleri seyredip ibret almaya, varlık ve olayların anlamını ve arka planını görmeye teşvik etmektedir. Zira başta insan olmak üzere kâinatta hiçbir şey anlamsız ve gayesiz değildir. İşte bu noktadan hareketle biz bu çalışmamızda varlığın ve hayatın anlamı üzerinde Kur'an'ın tespit ve değerlendirmelerini ele alacağız. Ancak öncesinde kısaca anlam kavramı hakkında genel bir bilgi vermemiz faydalı olacaktır.

1. Anlam Kavramı ve Kapsamı:

Anlam kelimesine; ifade edilen, anlaşılacak şey, iç, ruh, biçim ve kalıp dışında kalan öz cisimle alakalı olmayan hal; sadece işaretlerin değil, aynı zamanda nesnelere ve olayların delalet ettiği şey anlamları da verilmiştir.⁹ Varoluşsal bir muhteva olarak ele alındığında ise bu kavram kişinin hayatını yönlendiren, yaşadığı hadiselerle kendine göre yanıt vermesini sağlayan bir modeldir. Bu şekilde bir mana insanın yaşamını tutarlı hale getiren bir kaynak durumundadır.¹⁰ Yani anlam, bir amaca yönelme ya da bir amaca yönelik davranışların meydana getirdiği bütündür.¹¹

Kant'a göre anlama yetisi, öznel olarak geçerli olan algı yargılarını aşmakta ve nesnel olarak geçerli olan deneyim yargılarına ulaşmaktadır. Kant, bunun sonucunda elde edilen anlama yetisinin saf kavramlarını, kategoriler olarak adlandırmaktadır. Böylece anlama yetisi temelde uzay ve zaman

⁵ Alexis Carrel, *İnsan Bu Meçhul*, çev. Vedat Nazikoğlu (İstanbul: yy. 1956), 32.

⁶ İbrahim Kalın, *Açık Ufuk* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 136-141.

⁷ Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 45, 46.

⁸ Victor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2009), 115.

⁹ İhsan Çapçoğlu - Tuğrul Yürük, "Modern Dünyada İnsanın Anlam Arayışına Teolojik Katkı: Hz. İbrahim Kıssası Örneği", *BİDDER, Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2010), 22.

¹⁰ Adem Akıncı, "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü", *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/9 (2005), 7.

¹¹ Lokman Çilingir, "Hayatın Anlamı Nedir veya İyi Bir Hayat Nasıl Olmalıdır?" *Düşünen Siyaset* 18 (2003), 2.

apriori algı formlarının, kategoriler aracılığıyla verilmesini ve bilgiye dönüştürülmesini sağlayan zemindir.¹²

Diğer yandan anlamı, hayat bağlamında tefekkür ettiğimizde, kişinin yaşadığı hayata dair değerlerin ve yönlerin ön plana çıktığını görmekteyiz. Yani hayatın anlamının, insanın gözlemlediği, tecrübe ettiği, hayal ettiği olay ve durumlar karşısında hayata ait değerler sistemiyle karşılaştığını düşündüğü noktada ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Yeni realizm akımının kurucularından Markus Gabriel'e göre, var olmak bir anlam alanında zuhur etmek demektir. Hiçbir şey anlam dışı değildir. Nasıl ki kabukla öz birbirinden ayrılmazsa, varlıkla anlam da birbirinden ayrı düşünülemez. Zira var olmak bir anlam alanında tezahür etmek demektir.¹³

Özetle söyleyecek olursak anlam kavramı; içeriği yönünden tek taraflı ve sabit bir yapıdan ibaret değildir. İnsanlar meydana gelen yeni durumları onlarla etkileşimde buldukları, başkalarıyla ilişkilendirdikleri veya geçmiş yaşantıları ışığında değerlendirdikleri için anlamlı bulurlar. Buldukları anlam ise kendi bakış açılarının bir ürünüdür.

2. Anlam Probleminin Tarihi Arka Planı

Anlamın tarihsel arka planı eskiden beri insan zihninin kendisi ile yüzleşme yeterliliğinin önemli bir belirleyicisi olmuştur. Nitekim anlam problemiyle ilgili olarak sonraki fikirlerin kendinden önceki fikirleri tamamen ortadan kaldırdığını söylememiz mümkün değildir. Bu açıdan epistemolojik kopuş diye adlandırdığımız bir şeye ne tarihte ne de insanın bilgi sürecinde rastlamıyoruz. Daha sonra ortaya çıkan pek çok düşünce genişletilmiş izahlarını genellikle kendisinden önceki kategoriler üzerine inşa etmektedir. Zira genişletilmiş düşünce ve uygulamalar genellikle önceki düşüncelerin izah ve yorumlarından başka bir şey değildir. Bu anlam problemi konusunda birisi evrim, diğeri yaratılış olmak üzere iki temel görüş vardır. Birincisine maddeci, ikincisine maneviyatçı görüş de denir. Bu iki görüş ve inancın kökleri çok eskilere dayanmaktadır.

2.1. Maddeci ve Evrimci Görüş

Maddeyi bütün varlığın başlangıcı ve yaratıcısı gören, yani Allah'ın yerine maddeyi ikame eden materyalizm, düşünce tarihinde yeni bir şey değildir. Yunan filozof Demokritos bu düşünce akımının ilk temsilcilerinden olup, materyalizmi bir doktrin haline getiren de odur. Ondan bir asır sonra gelen Atinalı Epikuros maddeciliği daha da ileri götürerek Epicurism denilen felsefi bir ekolün temelini atmıştır.

Bu ilk maddecilere göre gökyüzü altında hiçbir şey yoktan var olmaz. Var olan da asla yok olmaz. Sadece renk, şekil ve durum değiştirir. Dünya ve hayatın başlangıcı ve Yaratıcısı olmadığı gibi âlemin nizamında ve işleyişinde Yaratıcının rolü yoktur.¹⁴ Bu görüşün her dönemde savunucuları olmuştur. Önde gelenlerin bazıları şunlardır. François Marie Arouet Voltaire (1694-1778), Marquis Pierre-Simon Laplace (1749-1827), Arthur Schopenhauer (1788-1860), August Comte (1798-1857), Charles Darwin (1809-1882), Karl Marx (1818-1883), Sigmund Freud (1856-1939), Jean Paul Sartre (1905-1980), Albert Camus (1913-1960).

Leukippos ve Demokritos'un başını çektiği atomcular, Sokrates, Platon ve Aristoteles'ten farklı olarak amaç ya da nihai neden kavramına başvurmadan dünyayı açıklamaya çalıştılar.¹⁵ Bu bağlamda

---

¹² Batuhan Akgündüz, "Kant'ın Anlama Yetisi ve Akıl Ayrımının Plotinos'un Ruh ve Tin Hipostazları ile Karşılaştırılması", *Metazihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi* 3/1 2020, 43, 44.

¹³ Gabriel Markus, *Sinn und Existenz. Eine realistische Ontologie* (Berlin: Suhrkamp, 2016), 184; İbrahim Bahçı, *Çağdaş Felsefede Yeni Realizm Tartışmaları, Markus Gabriel'in Anlam Alanları Ontolojisi* (İstanbul: Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 174, 175.

¹⁴ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1962), 28, 29.

¹⁵ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2021), 1/139.

varlık bir Yaratıcıya değil de tesadüfe dayandırılırsa anlam ve gaye de inkâr edilmiş olur. Zira bir plan ve programa dayanmayan varlık ve olaylarda anlam söz konusu değildir. Bu anlamsızlık, bütün manevi ve ahlaki değerleri değersizleştirmiş, mukaddesleri çöpe atmıştır. Halbuki insanın dünyayı kendi lehine işleyip değiştirme gücü arttıkça kendi anlamı üzerinde düşünmekten uzaklaşması ne gariptir.¹⁶

Cesetteki ruh ne ise varlığın anlamı da odur. Martin Heidegger, (1889-1976) "*Varlık ve Zaman*" adlı kitabının önsözünde kitabın yazılış gayesini belirtirken şunları söylüyor: Acaba günümüzde "var olan" sözcüğüyle esasında neyi ifade etmek istediğimiz yönündeki soruya yanıt bulabildik mi? Kesinlikle hayır! İşte bu nedenle var olmanın ve varlığın anlamının ne olduğu sorusunun yeniden sorulması gerekmektedir.¹⁷

Bununla beraber hayatın ve varlığın anlamsızlığını savunanlar da bulunmaktadır. İşte bu anlamsızlığı savunanların başında gelen Schopenhauer şöyle demektedir: "Boşluktan meydana gelen her şey, yok olmaya mahkumdur, hiç var olmasaydı, daha iyi olurdu."¹⁸

Charles Darwin de aynı çizgide yürümüş, yaratılışı inkar ederek her şeyi maddenin evrimi olarak görmüştür. Ona göre evrim şuursuz bir süreçtir. Arkasında bilinç ya da Tanrı yoktur ya da en azından bunun gibi bir şeyin olmasına ihtiyaç yoktur, kendi kendine çalışmayı sürdüren bir makinedir. Nereye gideceğini bilmeyen, meydana getirdiği canlılar hakkında düşünmeyen kör bir süreçtir. Jean Paul Sartre da aynı anlamsızlığı savunuyor. Yaşamın bizim ona tercihlerimizle anlam yükleyene dek hiçbir manası yoktur. Nihayet ölüm kapıya dayanır ve hayata verebileceğimiz tüm manalar kaybolur.¹⁹ Ayrıca Jean Paul Sartre, "Varoluşçuluk Tanrı'nın yokluğunu ispata çalışmaz. Böylesi bir çabayla kendini yormaz. O daha çok şuna bakar: Tanrı var olsaydı yine de bir şey değişmeyecekti. İşte bizim ana görüşümüz budur; elbette Tanrı'nın varlığına inandığımızdan değil, sorunumuzun onun varlığı ya da yokluğu sorunu olmayışından ve bizim sorunumuz bu değil diye düşünmemizden geliyor."²⁰ şeklindeki açıklamasıyla inkârını âdeta bir iman kararlılığı içinde felsefesine temel yapmıştır.

Aynı çizgide yürüyen Albert Camus insanın ve hayatın saçmalığını izah etmek için Yunan Miti Sisifos'u kullanmıştır. Sisifos tanrıları aldattığı için büyük bir kayayı bir dağın tepesinden yuvarlamakla cezalandırılır. Sisifos tepeye her vardığında kaya aşağı doğru yuvarlanır ve bir kez daha en baştan başlamak mecburiyetinde kalır. Sisifos, bunu sürekli olarak yapmak zorundadır. İnsan yaşamı da Sisifos'un vazifesi gibi tamamen manasızdır.²¹

Varlığı ve hayatı anlamsız gören bu telakkiler tarihte ve günümüzde yaşanan olumsuzluklarda da büyük pay sahibidirler. Zira her şeyin boş ve anlamsız olduğu bir dünyada anlamlı ve kalıcı bir iş yapmanın da anlamı kalmamaktadır. Böylece bütün insani ve ahlaki değerler sıfırlanmaktadır.

2.2. Yaratılışı Savunan Maneviyatçı Görüş

Maddeci ve evrimcilere mukabil yaratılışı, anlamı ve gayeyi savunan filozoflar da vardır. Bu filozoflardan biri olan Alman filozofu Gottfried Wilhelm Leibniz'e (1646-1716) göre her şeyin mantıklı bir açıklaması gerekiyordu. Hiçbir şey şansa bırakılmamıştı. Tanrı her yönden kusursuz olduğundan tam olarak yaptığı biçimde var etmesinin mantıklı sebepleri olmalıydı. Zira Tanrı her yönden mükemmel bir dünya yaratmıştır. Çünkü Tanrı; olan ve olabilecek olan tek mükemmel varlıktır. Filozof ve aynı zamanda bir hükümdar olan Marcus Aurelius de bu bağlamda şunları söylemektedir:

¹⁶ Owen Barfield, *Anlamın Yeniden Keşfi*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 19.

¹⁷ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2004), 19.

¹⁸ Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 11, 29.

¹⁹ Nigel Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, çev. Güçlü Ateşoğlu (İstanbul: Alfa Yayınları, 2021), 225.

²⁰ Jean Paul Sartre, *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci (İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2007), 89.

²¹ Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel (İstanbul: Can Yayınları, 1997), 127.

“Her şey birbirine kutsal bir bağla bağlıdır. Hemen hiçbir şey insana yabancı değildir. Çünkü her şey birbiriyle alakalı olarak düzenlenmiş olup, birlikte evrenin nizamını oluştururlar. Var olan bütün şeylerden oluşan bir tek dünya vardır. Onları kuşatan Tanrı tektir, gerçek de tektir.”²²

Sokrates (m.ö. 469-399), Eflâtun (m.ö. 427-347), Aristoteles (m.ö. 384-322), Seneca (m.ö. 4-m.s. 65), Epiktetos (55-135), Descartes (1596-1650), Pascal (1623 -1662) gibi pek çok filozof, yaratılışı, varlığın anlam ve gayesini savunmuş, hiçliğe ve tesadüfe karşı çıkmıştır. Esasen anlamsızlığı kaos ve hiçliği savunanlar azınlıktadır. Sağlıklı bir akıl ve vicdan hiçliğe ve anlamsızlığa isyan eder. Yaratıcıya inanmak fıtratın gereğidir. İnsan düşünen bir varlıktır. Aklı ermeye başladığı andan itibaren varlıklar üzerinde düşünmeye başlar. Evrenin aslı nedir? Ben kimim, niçin varım, nereden geldim, nereye gideceğim? Bütün bu oluş ve ölümlerin sırrı nedir? Bu ve benzeri soruların cevabı ancak vahiy ile aydınlanmış bir akılla bilinebilir. Çağımızın önemli sosyologlarından Max Weber, (1864-1920) peygamberler açısından varlık ve hayatı değerlendirirken şunları söylemektedir: “Peygambere göre hem insan hem dünya hayatı hem sosyal hem de kozmik olaylar, belirli bir sistematığe ve tutarlı bir anlama sahiptir. İnsanoğlunun davranışı şayet kurtuluş sağlayacaksa bu anlama yönlendirilmeli ve içsel olarak tamamen buna göre şekillenmelidir.”²³

Kendi varlığının bilincinde olmayan, niçin ve hangi gayeyle yaşadığını bilmeyen birinin kendi dışındaki yüce değerler ile ilişki kurması da beklenemez. Kendimizden başlayarak bütün varlık ve evrene doğru genişleyen bir bakış açısı, sağlıklı düşünmenin en sağlam yoludur. Düşünen ve kendi varlığının bilincinde olan her insan şu soruları kendine sormalıdır: “Ben kimim, varlığımın aslı ve kaynağı nedir? Nereden geldim, niçin geldim ve nereye gidiyorum? Hayatın anlamı ve gayesi nedir? Bu dünyadaki vazifem nedir, ne yapmam gerekir?”²⁴

Gayeler ve anlamlar üzerinde düşünmesini bilen akıl, eksiksiz ve olgun bir akıldır. Böyle bir akla sahip olmayanları kadavra olarak niteleyen Roger Garaudy (1913-2012), *Yirminci Yüzyılın Biyografisi* adlı kitabının girişinde şunları söylüyor: “Tarihin o fırtınaları içinde 20 yaşına basıp, erişkinlik çağına geldiğimde hayatımın en büyük meselesi yaşantıma bir anlam aramak oldu. Ne var ki bu anlam aramanın sadece benim önemsiz şahsımla sınırlı olmaması gerekiyordu.”²⁵

Mark Twain’in (1835-1910) de dediği gibi insan hayatında iki mühim gün vardır. Biri doğduğu gün, diğeri de niçin doğduğunu anladığı gün. Roger Garaudy de, felsefe bize araçlar verme gibi bir işlevi değil de gayeler ve anlam sorusunu sorma görevini verdiği için anlamlıdır diyor.

Varoluşumuz rastlantısal bir durum değildir. İnsan bu dünyaya fırlatılan, kör kaderin eline terk edilmiş yalnız ve sahipsiz biri değildir. Varlığımızın bir sahibi olduğu gibi, yaşamamızın da bir anlam ve gayesi vardır. Bu bağlamda filozof Seneca, (M.Ö. 4-65) Sicilya Valisi Lucilius’a yazdığı 65. mektupta şunları söylüyor:

“Ben evrenin başlangıcını araştırmayacak mıyım? Ben dünyanın Yaratıcısı kimdir diye sormayacak mıyım? Böylesine koca bir kitle nasıl olup da bir yasaya bir nizama sokuldu? Bu dağınık maddeleri kim topladı? Bir tek biçimsiz bir kitlede yer alanlara kim belirli bir şekil verdi? Ben bunları araştırıp sormayacak mıyım? Nereden geldiğimi ve yeryüzünden nereye gideceğimi bilmeyecek miyim? Ben büyük yaratılmışım. Bedenimin kölesi olmaktan daha önemli şeyler için var olmuşum.”²⁶ Bertrand Russell’a (1872-1970) göre: “Modern bilim insanları arasında dine düşman veya ilgisiz olmayanların ortak bir inancı vardır, o da evrensel amaç inancıdır. Bu inancın ortak yanı, evrimin ahlak açısından değerli bir hedefe doğru geliştigi; bir bakıma bütün evren sürecinin bir sebebe bağlanabileceği düşüncesidir.”²⁷

---

²² Marcus Aurelius, *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 91.

²³ Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2016), 155.

²⁴ Hayati Hökelekli, *İslam’a Giriş* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 14.

²⁵ Roger Garaudy, *Yirminci Yüzyılın Biyografisi*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 17.

²⁶ Lucius Annaeus Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, çev. Türkan Uzel (Ankara: T.T.K Yayınları, 1999), 147.

²⁷ Bertrand Russell, *Din ile bilim*, çev. Akşit Göktürk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 115.

Canlı cansız her şeyin bir sivrisinek veya küçük bir çöpün bile işe yaradığını gören insanın kendisini gayesiz, varlığını manasız kılması büyük bir çelişki olmaz mı? Varlığı, hayatı ve olayları tesadüfle izah etmek mümkün değildir. Zira tesadüfte bir plan ve hedef yoktur. İnce bir ahlak ve hassas bir düzen içinde işleyen bu kainat kör bir tesadüfün eseri olamaz. Varlığa ve hayata anlam kazandırır; ezeli, ebedi ve kendisi mutlak olan ilim ve hikmet sahibi Yaratıcıya iman etmektir. İmansızlık, anlamsızlıktır.”²⁸

Öte yandan Yaratıcı olmadan hiçbir şey kendiliğinden var olmayacağı gibi varlığın anlamı ve gayesi de söz konusu değildir. Tanrı olmadan hiçbir şey de var olamaz ve anlaşılabilir. Öte yandan Tanrı hakkında net bir fikre sahip olmadıkça her şeyden kuşkulunuz. Bundan çıkan neticeye göre en üstün faydamız ve mükemmelleşme imkânımız sadece Tanrı bilgisine bağlıdır. Doğada olan her şey Tanrı kavramını özü ve kusursuzluğu nispetinde kapsar ve dile getirir. Demek ki doğal olan şeyleri tanıdıkça Tanrı hakkında bilgimiz de artar ve mükemmel olur.²⁹

Eşya ve olayları tesadüfle izah etmek mümkün olmadığı gibi böyle bir durumu ahlaken ve vicdani kabullenmek de mümkün değildir. Üzerinde yaşadığımız yerkürede hayatın olabilmesi için birçok temel şartın gerçekleşmesi mecburiyeti vardır. Bu şartların herhangi bir yerde ve herhangi bir zaman içinde tesadüf yoluyla kendiliğinden gerçekleşmesi matematiksel olarak imkânsızdır. O halde doğada bir nevi bilinçli yönetme vardır. Eğer bu doğru ise bir amacın da bulunması söz konusudur. Bu bağlamda tabiatta gerçekleşen bunca fevkalade olay ve varlıkların hatırlanması kesin bir şekilde ispat eder ki, her şeyde önceden hazırlanmış bir plan ve gaye mevcuttur. Tabiatı Yüce Tanrının iradesine uygun olarak bütün ayrıntılarıyla tatbik edilen bir program bulunmaktadır.³⁰

İnsan hayatının ya da bütün olarak organik hayatın manası nedir? Hem kendisinin hem de türlerinin yaşamının manasız olduğuna inanan sadece şanssız değil, aynı zamanda neredeyse bu hayatın dışına atılmış biridir.³¹ Evrenin hangi gayeyle var olduğunu bilmeyen, dünyanın ne olduğunu bilmediği gibi kendisinin kim olduğunu da bilmez. Bu sorunların yalnız birini bile geçiştiren kişi kendisinin niçin dünyaya geldiğini de bilmez.³²

Varlık ve hayat hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcının varlığına ve her şeyin yerli yerince Onun tarafından yaratılmış olduğuna inanmakla anlam kazanır. Aksi halde hiçbir şeyin akli, ahlaki ve vicdani bir izahı yapılamaz her şey karanlıkta kalır. Buna göre iman nuru, inkâr ise karanlığı temsil eder. Allah kitap ve peygamberler göndererek yolumuzu aydınlatmış, bizi hiçlik ve anlamsızlıktan kurtarmıştır.

3. Varlık ve Hayatın Anlamı ve Gayesi Problemine Kur'an'ın Yaklaşımı

3.1. Varlığın Başlangıcı

Başta Kuran olmak üzere İslami kaynaklara göre ilk önce Allah vardı, başka hiçbir şey yoktu. Kendinin bilinip ibadet edilmesi için varlıkları murat etti. Önce kalemi yarattı ve ona kıyamete kadar olacak her şeyi yazmasını emretti. Göklere ve yeri yaratmadan önce her şeyin programını belirledi. Sonra arşı, kürsüyü, suyu, aydınlığı, karanlığı, yerleri, gökleri, bitkileri, hayvanları ve insanı yarattı. Yaratılanların sırası konusunda farklı görüşler vardır.³³ Kesin olan şudur ki, O; varlıkların ilki ve başlangıcı ve başlatıcısıdır, her şeyin Yaratıcısıdır: “Allah her şeyin yaratıcısıdır. O her şeye kefildir.”³⁴

²⁸ Garaudy, 20. Yüzyılın Biyografisi, 184.

²⁹ Benedictus Spinoza, Teolojik, Politik İnceleme, çev. Cemal Bali Akal - Reyda Ergün (Ankara: Dost Kitabevi, 2019), 97, 98.

³⁰ Abraham Cressy Morrison, İnsan, Kainat ve Ötesi, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Hareket Yayınları, 1972), 21.

³¹ Albert Einstein, Benim Gözümde Dünya, çev. Demet Evrenesoğlu, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2019), 17.

³² Aurelius, Düşünceler, 91.

³³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (Kahire, Dâru'l-Hadîs, 1423/2002), 1/78.

³⁴ ez-Zümer 39/62.

Varlıkları kademe kademe altı merhalede yaratmıştır: “De ki: Arzı (yeri) iki günde yaratana inkâr edip ve O’na başkalarını mı ortaklı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman halinde olan göğe yöneldi ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek gelin, dedi. İkisi de, isteyerek geldik, dediler. Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini tanımladı. Biz yakın göğü yıldızlarla donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu gücü sonsuz ve her şeyi bilen Allah’ın takdiridir”³⁵

Yokluk ve karanlıktan varlığı yaratarak aydınlığa çıkardığı için Allah’ın isimlerinden birisi de nurdur: “Allah, göklerin ve yerin nurudur...”³⁶ Allah evveldir; varlığının başlangıcı yoktur. Bilakis O her şeyin başlangıcı ve başlatıcısıdır. Âhir; bâkîdir ve ebedî olması itibariyle de varlığının nihayeti yoktur. Zahirdir; varlığının ve kudretinin kanıtları ve eserleri açıktır. Bâtındır; zatının mahiyeti gizlidir. Akıl ve duyular onu tam olarak idrak edemez. Zira zaman ve mekandan münezzehtir. Yerlerin ve göklerin hükümlerini yalnız O’nundur. Nihai manada bütün tasarruflar Ona aittir. Her şey onun irade ve iznine tabidir ve her şeyi yerli yerinde bir anlam ve gayeye matuf olarak yaratmıştır.

3.2. Varlıklar Üzerinde Tefekkür

Kuran her fırsatta bitkiler de dahil olmak üzere bütün varlıkların yaratılışına, gökyüzünün direksiz oluşuna, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayılıp serildiğine, her türlü bitkinin varoluşuna dikkatlerimizi çekmektedir: “Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?”³⁷ Âlemde her şey, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcının varlığına işaret etmektedir: “Müminler için göklerde ve yerde Allah’ın birliğini ve gücünü gösteren nice deliller vardır.”³⁸

Kuran’da türevleriyle birlikte 382 defa zikredilen ayet kelimesi;³⁹ işaret, delil, mucize ve alâmet anlamlarına gelmektedir. Kur’an ayetlerine münzel (indirilen) ve metlûv (okunan), tabiatla ilgili ayetlere de kevnî yani varlığa dair ayetler denir. Bütün ayetler Yaratıcının varlığına ve birliğine işaret eder. Allah’ın kelamı olan Kur’an bir kitap olduğu gibi, aynı şekilde kâinat da O’nun bir kitabıdır. Kuran bir bakıma kainat kitabının tercümesi mesabesinde. Bundan dolayı Allah varlıklara daima ibret nazarıyla bakılmasını emrederken, bakıp da ibret almayanları da kınamaktadır: “Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki yanlarına uğrarlar da onlardan yüzlerini çevirerek geçerler.”⁴⁰

İnsanoğlunun görevi varlık ve olaylara ibret nazarı ile bakmak, bunların mahiyeti üzerinde düşünüp inceleme yapmak hem dünyası hem de ahireti için bunlardan yararlanmaktır. Düşünüp ibret almak, varlık ve olayların anlamı ve hikmeti üzerinde kafa yormak, insan olmanın gereğidir. Akıl ve duyu organları bunun için vardır. Bunları yerinde ve objektif olarak kullanmayanlar hayvanlara benzetilmiştir: “Yoksa sen onların çoğunun söz dinler yahut aklını kullanır mı sanıyorsun? Onlar ancak hayvan gibi hatta yol bakımından daha da sapkıntılılar.”⁴¹ Şayet onların “Nasıl hayvanlardan daha sapkın olarak gösterildikleri?” sorulacak olursa bu durum şöyle açıklanabilir: Çünkü hayvanlar kendilerine yiyecek vererek ihtiyaçlarını gideren sahiplerine itaat ederler. Kendilerine iyi davranan ile kötü davrananı ayırt ederler. Aynı şekilde kendileri için faydalı olanı istedikleri gibi zararlı olacak şeylerden de kaçınırlar; otlaklarının ve su içecekleri yerlerin yolunu bulabilirler. Ne var ki, münkirler Rablerine itaat etmedikleri gibi Allah’ın kendilerine olan iyiliklerini ve en büyük düşmanları olan şeytanın kötülüklerinden ayırt edemezler. Bunun yanı sıra, kendilerine en büyük faydayı sağlayacak

³⁵ Fussilet 41/9-12.

³⁶ en-Nûr 24/35.

³⁷ el-Gâşiye 88/18-20.

³⁸ el-Casiye 45/3-4.

³⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu’cemü’l-müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1422/2001), 127-133.

⁴⁰ Yûsuf 12/105.

⁴¹ el-Furkan 25/44.

olan sevabı istemezler. Aksine, en kötü zarar ve helâk edici olan azaptan kaçınmazlar ve mutluluk kaynağı olan hak yoluna girmezler.⁴² Ayrıca hayvanlarda akıl olmadığı için sorumlu değildirler. İnsan ise sorumludur. Yerde ve göklerde olan her şey onun emrine ve hizmetine verilmiştir. Allah insanı sorumluluklarını yerine getirebilecek güç ve kabiliyetlerle donatmıştır. Sorumluluğunu yerine getirmeyen, verilen güç ve imkanları yerinde kullanmayan insan en üstün iken en aşağı duruma düşmüş olur.

İnsan bu dünyaya kendi iradesiyle gelmemiş, kendi kendini yaratmamış, bilgi, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcı vasıtasıyla yaratılmıştır. Yaratılış kanunlarını var eden Odur. Sonlu olan insanın görevi öncelikle kendini ve Yaratıcısını tanımak ve gücü nispetinde ona karşı kulluğunu yerine getirmektir. Aciz ve fani olan insan, haddini bilecek ve kendini Yaratıcı yerine koymayacaktır. "Yoksa onlar bir Yaratıcı olmaksızın mı yaratıldılar yahut kendileri mi Yaratıcıdır?"⁴³ Bu ayette bütün akli bilimlerin temeli olan bir duruma dikkat çekilmektedir. Zira hiçbir şey yok olmadığı gibi yokluk da varlığın sebebi değildir. Varlığın sebebi de benzer şekilde yokluk olamaz ve hiçbir varlık da Yaratıcı olmadan var olamaz. Yok olan ne kendisini ne de başkasını meydana getirebilir. Zira yoktan var edecek bir Yaratıcının bir varlığının olması gereklidir. Tabiat bilimlerinde asıl olan bu kural, nesnelere kendi kendine var olduğu fikrini de iptal eder. Yaratıcı olmadan hiçbir şeyin var olması mümkün değildir. İşte böyle aklın temel yasası; Yaratanın varlığını ve gücünü kavramak iken inkarcılar kendilerini yaratanı yok sayarak Ona iman etmeye asla yanaşmamaktadırlar.⁴⁴

4. Varlıkların Yaratılışındaki Başlıca Gaye ve Hikmetler

4.1. İnsanın Yaratılış Gayesi

İnsan yaratılmışların en değerlisi⁴⁵ ve yeryüzünde Allah'ın halifesidir⁴⁶ Allah yerde ve göklerdeki her şeyi insanın istifadesine sunmuştur. İnsanlığın atası olan Hazreti Adem'i bizzat yaratmıştır. Hal böyleyken ona ruhandan üfleyerek hayat verdiği insanın anlamsız ve gayesiz olarak yaratılması hiç düşünülebilir mi? Zira insan emaneti ve sorumluluğu yüklenmiş belli hak ve görevleri olan bir varlıktır. Bu görevlerinin başında Yaratıcıyı tanımak, onun belirlediği çerçevede kulluk görevlerini ifa etmek gelmektedir. Nitekim hayat bir bakıma kulluk imtihanından ibarettir. "O ki hanginizin daha iyi davranacağını, sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır."⁴⁷ İnsan; ölümden sonra bir hayatın varlığını, orada zengin fakir, köle efendinin eşit konumda olacağını, insana sadece dünyada yaptığı hayrın fayda vereceğini bilirse, bu bilgi ve inanç onu güzel iş yapmaya, kötülükten uzak durmaya sevk eder.⁴⁸ "Faydanıza olan hiçbir şey bilmediğiniz halde sizi ana rahminden çocuklar halinde çıkarması, emir ve yasakları dinlemeniz için kulaklar, sanat eserlerini görmeniz için gözler, kendisini tanımanız için kalpler yaratması Onun lütuflarındandır."⁴⁹ "Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."⁵⁰ Zira Allah insanları ibadete yetenekli ve elverişli olarak yaratmıştır. Onları bu şekilde yarattığına göre onların yaratılışlarını da bir gayeye bağlamıştır. O da, ibadettir. Kulların ibadetle mükellef kılınması onların yararına. Aslında Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. İbadetlerle kullar,

⁴² Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed Zemaşerî, *el-Keşşâf an hakâ'ik-i gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk, Muhammed Abdüsselam Sahin (Beirut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1415/1995), 3/275.

⁴³ et-Tûr 52/35, 36.

⁴⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 7/28, 81.

⁴⁵ el-İsrâ 17/70.

⁴⁶ el-En'âm 6/165.

⁴⁷ el-Mülk, 67/2.

⁴⁸ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec, Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*, thk. İbrahim Atve İvaz (Mısır: Mektebetü'l-Halebi, 1390/1970), 29/6.

⁴⁹ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısri, 1387/1967), 10/151.

⁵⁰ ez-Zâriyât 51/56.

O'na karşı saygı, itaat ve teşekkürlerini bildirmiş olurlar. Ayrıca ilahi emir ve yasaklarına uyulduğu takdirde kullar açısından pek çok dünyevi ve uhrevi faydalar da vardır.⁵¹

4.2. Diğer Varlıkların Yarattığı Gaye ve Hikmetler

Allah karada, denizde ve havada yaşayan canlı cansız bütün varlıkları hassas bir plan ve programa göre yaratmış ve yaratırken, her birini maddi ve manevi olarak sonsuz kudretini gösteren özelliklerle donatmıştır. Bunun yanı sıra bu varlıkları da insanın hizmetine sunmuştur: "O, gökyüzünden sizin için suyu indirendir. İçilecek su ondadır. Hayvanlarımızı otlattığımız bitkiler de ondan meydana gelir."⁵² Bu ayette insanoğlunun hizmetine sunulan neredeyse bütün nimetler genel hatlarıyla zikredilmiştir.

Yağmur, Kur'an'ın sıklıkla müracaat ettiği kozmik delillerindendir. Bunun nedeni de tamamıyla hayatın suya bağlı bulunmasıdır. Burada yağmur sayesinde elde edilen ekin, hurma, zeytin, üzüm gibi bazı temel ürünler bilhassa hatırlatılmaktadır. Güneş, ay ve yıldızlar, gece, gündüz, dağlar, denizler, madenler, insan için olmazsa olmaz varlıklardır. Bunlar kendiliğinden meydana gelen şeyler değildir. İlim, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcının harika eserleridir. Bunlar tefekkür, tezekkür ve teşekkürü gerektiren ilahi lütuflardır. Ayrıca Allah'ın nimetleri sadece burada sayılanlardan ibaret değildir. "Şayet Allah'ın nimetlerini saymaya kalkarsanız sayamazsınız..."⁵³

Diğer taraftan birçok ayette detaylı olarak yer ve göklerin yaratılması ve bu ikisi arasında cereyan eden olaylardaki hikmet ve nizamın dile getirilmesi; akıl, idrak ve insaf sahipleri için oldukça dikkat çekicidir. Zikir ve fikir sahipleri bu harika yaratıklar için şöyle derler: "...Rabbimiz! Sen bunları lüzumsuz olarak yaratmadın, seni bütün eksikliklerden tenzih ederiz."⁵⁴ Yani Rablerine tezekkür ve tefekkür edenler: Rabbimiz! Şu varlık âleminde ister gökyüzü ile isterse yeryüzü ile alakalı olsun tüm bu gördüklerimizi boşuna yaratmadın. Bunları abes olarak, işe yaramaz olarak icat etmedin. Seni batıl ve abes şeylerden uzak tutarız. Bütün bunlar senin hak olarak yarattığı şeylerdir. Hepsi de hikmetlerle desteklenmiştir.⁵⁵

5. Tabiat Kanunları ve Sünnetullah

Varoluş, belli kanun ve sebeplere bağlı olsa da bu yaratılış kanun kural ve sebepleri belirleyen de Yüce Allah'tır. Tabiat kanunları olarak ifade edilen kanunlar, Kur'an'da sünnetullah (Allah'ın kanunu) olarak ifade edilir. Kainatın Yaratıcısı Allah olduğuna göre, yaratılış kanun, kural ve sebeplerini yaratan da tabii olarak Odur. Kur'an'da da bu kuralların değişmeyeceği şöyle belirtilmektedir. "...Sen Allah'ın yasında asla bir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın yasında hiçbir sapma bulamazsın."⁵⁶ Suyun donması ve kaynaması, kaldırma gücü, yerçekimi kanunu, yağmurun, karın, dolunun yağması, atomlar, bitkiler, insan ve diğer canlıların vücuda gelmesi, yaşama ve ölüm hadisesi vs. hepsi sünnetullahı tabidir.

Çocuğun ana rahminde kademe kademe, insan haline gelişinde anne ve babanın rolü sadece ilişkide bulunmak, oluşuma mahal teşkil etmek, düşük yapmamaya çalışmaktır. Rahimdeki nutfenin, alaka ve mudgaya dönüşmesi, sonra kemikleşmesi, kemiklere et giydirilmesi ve sonunda düzgün bir insan haline gelmesi hususu, Kur'an'da şöyle zikredilir: "Sonra bu spermi döllenen yumurta yaptık, rahim duvarına yerleşen bu yumurtayı embriyo haline soktuk. Embriyoda kemik oluşturduk. Sonra da kemiklere

---

⁵¹ Muhammed Mahmud Hicazî, *et-Tefsîru'l Vâdih (Furkan Tefsiri)*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: İlim Yayınları, ts), 6/48.

⁵² en-Nahl 16/10-11.

⁵³ İbrâhîm 14/34.

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/191; Ayrıca bk. el-Bakara 2/164.

⁵⁵ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Beirut: Dâru'l-Mârifet, ts), 4/300.

⁵⁶ Fâtır 35/43.

et giydirip başka bir yaratılışla (ruh vererek) insan haline getirdik..."⁵⁷ İşte Kur'an'a göre bunlar tamamen ilahi programa tabidir.

Ekinin yetişmesi insanın yaratılmasına benzer, insanlar tarlayı sürer, onu sular, gerekirse gübre atar sonra tohumu toprağa saçarlar. Fakat tohumun filizlenip bitmesinde, başak vermesinde bir buğday danesinden onlarca buğdayın meydana gelmesinde hiçbir rolü yoktur. Bu tamamen Allah'ın takdir ve iradesiyle oluşmaktadır. Ayette *hars* yani ekme işi insana, *zer'* bitirme işi ise Allah'a nispet edilmiştir. Zira tarlayı sürme insanın, onu bitirme işi ise Allah'ın fiilidir. İnsanın ana rahminde oluşmasıyla, bitkinin tarlada oluşması da aynı ilahi kanuna tabidir. Bu ayetlerde öldükten sonra dirilmeye de işaret vardır. Ekini yerden bitirmeye gücü yetenin, insanları yeniden diriltmeye de gücü yeter. Nasıl dane topraktan bitip çıkıyorsa işte insanoğlu da kabirden o şekilde çıkar.⁵⁸ Suyun oluşumunda da insanın bir dahli yoktur. Suyun buharlaşıp gökyüzünde bulut haline gelmesi yağmur olarak yağması, tuzlu deniz suyunun buharlaşarak yeryüzüne yağmur olarak yağması ve bu suyun bitkiler, hayvanlar ve insanlar için hayati konuma gelmesi ilahi irade ve takdirin sonucudur. Yağmur buharlaşmadan önceki haliyle tuzlu ve acı olarak yağdırılırdı, faydalı değil, zararlı olurdu. İşte bütün bunlar hassas bir planın ve programın neticesi olup asla tesadüfen meydana gelmemişlerdir.

Varlıklar içinde yalnız insan imtihanın gereği olarak akıl ve serbest iradesiyle Yaratıcıya inanma veya inkârda, itaat veya isyanda serbest bırakılmıştır. İnsan akıl ve iradesini hangi istikamette kullanırsa ona göre karşılığını görecektir. Buna göre insan iradesiyle, diğer varlıklar ise mecburi olarak ibadet ve itaat ederler. Kendi hür iradesiyle iman ve itaati seçen insan varlıkların en değerlisidir. Onun için her şey insanın hizmetine sunulmuş, kendisine eşya üzerinde tasarruf yetkisi verilmiştir.

6. Dünyanın Ahiretle Anlam Kazanması

Ahiret; dünya hayatını takip eden çeşitli merhaleler ve özellikleri olan ebedi hayatı ifade eden bir kavramdır. İlginçtir ki Kuran'da dünya ve ahiret kelimelerinin her ikisi de 115 defa tekrar edilmektedir.⁵⁹ Ahiret inancı, mahiyeti farklı olmakla beraber, Allah'ın varlığını kabul eden bütün inanç ve düşünce sistemlerinde bir şekilde vardır. Amellerin karşılık bulacağı dünyada tam olarak gerçekleşmeyen adaletin gerçekleşeceği, gerçeklerin ortaya çıkacağı mükemmel ve ebedi bir hayata inanmak, insan fitratının ayrılmaz bir vasfıdır. Ahiret dünya hayatının devamıdır. İlim, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcının yarattığı her şeyi sonuçta yok olmak üzere yaratmış olması tasavvur edilemez. Bu takdirde yaratmanın ve yaratılanların bir anlamı kalmaz. Zira sonu yokluk olan varlıklar zaten baştan yok hükmündedir. Allah abesle iştiğal etmez. "*Biz yeri göğü ve ikisi arasındakileri gereksiz yere yaratmadık.*"⁶⁰ Allah'ın yarattığı ve her şeyi hizmetine sunduğu en değerli varlık insan olduğuna göre, onun da boşuna yaratıldığı düşünülemez. "*Sizi boş yere yarattığımızı ve huzurumuza döndürülmeyeceğimizi mi zannettiniz?*"⁶¹ Allah'ın insanları yaratması elde edilecek fayda ve beklenen bir sonuç için değil de sırf yok olmak içinse, ustanın binayı bir maksat için değil de sırf yıkmak için yapması gibi apaçık bir saçmalaktır. Allah'ın, bütün nimetleri insanlar için yaratması sonra da onları bu nimetlere karşı, şükür imtihanına tabi tutmaması, onlara emir ve yasaklar koymaması düşünülemez. Makul olan dostla düşmanın, iyi ile kötünün, şükredenle nankörün ayırt edilmesidir.

⁵⁷ el-Müminûn 23/13, 14

⁵⁸ İsmail Hakkı Bursevi. *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, sad. Muhammed Ali Sâbuni. çev. Abdullah Öz vd. (İstanbul: Damlâ Yayınları, 1995), 8/456.

⁵⁹ Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-müfehres*, 322-324; 27-29.

⁶⁰ Sad, 38/27.

⁶¹ el-Mü'minûn 23/115.

Dünyada bu ayrımın tam olmadığını görüyoruz. Mademki bu dünyada iyilik kötülük ve iyilerle kötüler arasındaki bu ayrım gerçekleşmiyorsa, gerçekleşeceği başka bir âlemin olması gerekir.⁶²

Eğer insanın varlık macerası ölümle bitseydi, hayatın bir manası olmazdı. İnsanın emrine sunulan gökyüzü ve yeryüzü abes olarak yaratılmış olurdu. İnsanın sonsuzluk arzusu bir hayalden öteye geçmezdi. Zulme uğrayan zalimden hakkını alamazdı. O vakit varlık ve hayat için söylenecek yegâne söz “saçmalık” olurdu. Fıtratı sonsuza göre programlanmış insan için en korkunç şey yok olma düşüncesi ve endişesidir. Gençlik dönemlerinin safiyane inanç günlerinde cehennem işkencelerinin açıklanışı bana ne kadar korkunç gelirse gelsin ondan asla tedirgin olmadım ve hiç olmanın cehennemden daha korkutucu olduğunu hissettim hep. Hiçlikten ve onun perspektifinden daha gerçekçi bir cehennem göremiyordum. Hala da eğer hiçlikten kurtuluşa inanırsak, hepimizin daha iyi olacağına inanıyorum.⁶³

Nietzsche, Schopenhauer, Albert Camus, Jean Paul Sartre gibi yazarları okuyarak Nihilizm girdabına düşen ve ölüm korkusuyla ürperen, ümitsiz ve tesellisiz bir atmosfer içinde çırpınırken sonunda iman ikliminde huzura kavuşan senarist Ayşe Şasa şunları söylemektedir: “Ateistler için ölüm ötesinin olmayışı korkunç bir şeydir. Cehennemî bir çıkmaza tosluyorum. Kemal Tahir derdi ki: Yahu çocuklar! Öldüğünüz zaman bütün bu birikimler kaybolacak kültürümüz, düşüncemiz kaybolacak ve yok olacağız. Bu dehşet verici bir şeydir.”⁶⁴

Ölüm, her şeyin son bulduğu bir kara delik ise, var olan her şey anlamını yitiriyor. İyilikle kötülük, iyi ile kötü, zalimle mazlum, katil ile maktul arasında sonuç itibariyle hiçbir fark kalmıyor demektir. Herkes aynı karanlık sonuca ve hiçliğe mahkûm ise fedakârlık, fazilet ve feragatin namuslu ve dürüst olmanın ne anlamı kalır? İnsana ve onun iyi veya kötü olarak bütün yaptıklarına anlam kazandıran ahiret inancıdır. İnsan vicdanı haksızlıklara isyan eder. Kötülük ve iyiliklerin karşılıksız kalmasını asla kabullenemez.

Kuran insan hayatına ahiret penceresini açarak anlam kazandırmakta, ebedi varlık ışığıyla, ebedi yokluk karanlığını dağıtmaktadır. Ayrıca bu dünyada işlenen iyi veya kötü hiçbir ameli boşa gitmeyecek ve karşılıksız kalmayacağını ifade etmektedir; “...Kim en ufak bir iyilik yapmışsa onun ödülünü görecektir kim de en ufak bir kötülük yapmışsa onun cezasını görecektir.”⁶⁵ Bütün bu ayetler mümin kâfir herkesi kapsamaktadır. Allah adildir, hiç kimseye haksızlık yapmaz. Bir nevi kalk borusu gibi ikinci defa sura üflendiğinde insanlar kabirlerinden kimisi yüzleri ak güven içinde, kimisi de yüzleri siyah korku içinde kalkıp mahşer yerine doğru hareket ederler veya bu gidiş gruplar halinde cennete veya cehenneme doğru olur.⁶⁶ Nihai olarak herkesin iyi veya kötü amellerinin karşılığını görmesi için öldükten sonra dirilme ve hesaba çekilme şarttır, aksi halde hak yerini bulmaz. “Kötülük işleyenler, kendilerini hayatlarında ve ölümlerinde inanıp, güzel iş yapanlar ile aynı mı tutacağımızı zannettiler...”⁶⁷ Bu ayetler müşriklerden Utbe, Şeybe ve Velid b. Ukbe'nin müslümanlardan Ali, Hamza ve Ebu Ubeyde hakkındaki sözleri üzerine nazil olmuştur. Müşrikler bu müslümanlar için sizin dedikleriniz doğruysa, dünyada olduğu gibi ahirette de bizim halimiz sizden daha üstün olacaktır. Allah onların bu iddialarını reddetmiş itaat eden mümin ile isyan eden kafirin sevap ve saadet itibariyle eşit olamayacağını belirtmiştir.⁶⁸ Şayet müşriklerin iddia ettikleri gibi öldükten sonra dirilme ve

⁶² Ebû Mansur, el-Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fatma Yûsuf el-Hiyemî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1425/2004), 3/421, 422.

⁶³ Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, çev. Beyza Fırat (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 49.

⁶⁴ Ayşe Şasa, *Bir Ruh Macerası* (İstanbul, Timaş Yayınları, 2019), 104-105.

⁶⁵ el-Zilzâl 99/6-8.

⁶⁶ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Mervan Muhammed Şikar (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996), 4/99.

⁶⁷ el-Câsiye 45/21.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 27/228-229.

hesaplaşma olmasaydı şirk koşan kötülük işleyenler ile yararlı iş yapan müminler bir tutulmuş olurdu. Bu dünyada bu ayırım tam gerçekleşmiyorsa gerçekleşeceği başka bir alemin olması gerekir.⁶⁹ “Yoksa biz, iman edip doğru işler yapanlarla, yeryüzünde bozgunculuk yapanları veya Allah’tan korunup sakımanlarla, günahkâr suçluları hiçbir tutar mıyız?”⁷⁰

Allah’a ve ahirete inananla, inanmayanın hayat tarzı ve davranış biçimi de farklı olur. Öldükten sonra dirilmeye, hesaba, kitaba, inanan kimse sorumluluk duygusuyla hareket eder hayatını buna göre planlar sadece kanun ve polis korkusuyla değil, cennet ümidi cehennem korkusu, Allah’ın rızasını ve insanların duasını kazanma duygusu ile de hareket eder. Öldükten sonra da amel defterinin kapanmaması için dünyada faydalı eserler bırakır. Her şeyin yoklukla sonuçlanacağına inanan ve ölümü adeta bir kara delik gibi görenler ise bütün dikkat ve mesailerini şahsi menfaatlerini, nefsi arzularını, geçici dünyevi çıkarlarını elde etmeye teksif ederler.

Aynı zamanda ahirete iman dünya hayatına anlam kazandırır. Ölüm ebedi hayata açılan kapıdır. Önceleri hiçbir şeye inanmayan, hayatı anlamsız ve bela olarak gören, zaman zaman intiharı düşünen Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828- 1910) sonunda şu kanaate varıyor: “İnanç insanın ölümlü varlığına ebediyet manası katıyor. Yani acılarla, fedakârlıklarla, ölümle kaybolmayan bir mana. Bu da demek oluyor ki, yaşamın anlam ve imkânı sadece inançla idrak edilebilir.”⁷¹

Diğer taraftan hayatın anlamıyla ilgili hakiki derinliği yalnızca ölüm verebilir. Bu dünyadaki hayat tam da ölüm var olduğu için anlamlıdır. Eğer dünyamızda ölüm olmasaydı hayat da anlamsız olurdu. Anlam bu sınırlı dünyamızın, hudutlarının ötesine uzanır. Ölüm karanlık zamandan çıkarak ebediyete intikal etmenin yegâne yoludur. Ölümsüz ve ebedi hayata yalnız ölümle ulaşılabilir.⁷²

Görüldüğü üzere varlık ve hayata anlam kazandıran şey; ilim, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcıya inanmaktır. Varlık ve olaylar üzerinde cereyan eden hikmetli ve son derece hassas ilahi programı görerek yaşamak, iman ve hayırlı amellerle ona kavuşmanın aşk ve heyecanını duymak, ölümsüzlük zevkini tatmak, dünyayı yaşanmaya değer kılan sebeplerdir.

Sonuç

Biz bu makalemizde evrenin ve hayatın nasıl var olduğundan ziyade niçin var olduğu konusunu ele aldık. Esasında evrenin ve hayatın nasıl var olduğu sorusunun cevabı niçin var olduğu sorusuna da ışık tutmaktadır. Evren maddeci ve evrimcilerin dediği gibi kendi kendine ve tesadüfler zinciri halinde oluşmuştur denirse o takdirde varlık ve hayatta bir anlam ve gaye aramak boşunadır. Evren ve hayatın bilgi, hikmet ve kudret sahibi bir Yaratıcı tarafından yaratıldığı kabul edildiği takdirde anlam ve gaye söz konusu olabilir.

Bu bağlamda nihai manada karanlıkları dağıtacak olan yegâne ışık vahiydir, vahiyle aydınlanmayan, desteklenmeyen akıl, doğru tespit ve değerlendirme hususunda yeterli değildir çünkü sınırlı ve genellikle duyguların tesiri altındadır. Doğru karar ve tespit ancak akıl ve vahyin birlikteliği ile mümkündür. Nitekim öldükten sonra dirilme, ahiret hayatı ve safhaları, cennet ve cehennem gibi metafizik âleme dair kavramlar ile “bu dünyaya nasıl ve niçin geldim?” temel soruların ikna edici cevabı ancak vahiy yoluyla verilebilir. İşte tam da bu noktada Kuran’da varlık ve hayatın manasına ışık tutacak çok sayıda ayet vardır. Kuran bir bakıma evrenin tefsiri ve ahiretin tasviridir. Bu ayetler bize evreni ve insanı harika şekilde hassas bir plan ve program dahilinde yaratan Yaratıcının, onları boş yere, oyun ve eğlence olsun diye yaratmadığını açıkça göstermektedir. Zira

⁶⁹ Mâturîdî, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, 4/475.

⁷⁰ Sâd 38/28.

⁷¹ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *İtirafımlarım*, çev. Orhan Yetkin (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 59.

⁷² Nikolay Aleksandroviç Berdyaev, *İnsanın Yazgısı*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020), 382.

ahiretin varlığı dünyaya anlam kazandırmakta, dünyada işlenen iyi veya kötü fiillerin karşılıksız kalmamasını, hak ve adâletin eksiksiz gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak var oluşumuzu idrak ve izah etme gayreti ile bu bağlamda aklımıza takılan nasıl, niçin vb. sualleri cevaplama çabasının hayat boyu çözmeye çalıştığımız en asli problem olduğunu ifade edebiliriz. Elbette her konuda olduğu gibi makalemizde ele almış olduğumuz varlık ve hayatın anlamı konusunda da farklı görüş ve inanışlar olacaktır. Ancak bu konuda son söz söylenecekse herhalde bu söz akılla birlikte, vahyin sözü olacaktır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed – Rıza, Reşid. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârifet, ts.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001.
- Akıncı, Adem. "Hayata Anlam Vermede Dini Değerlerin ve Din Öğretiminin Rolü". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3/9, (2005), 7-24.
- Akgündüz, Batuhan. "Kant'ın Anlama Yetisi ve Akıl Ayırımının Plotinos'un Ruh ve Tin Hipostazları ile Karşılaştırılması", *Metazihin: Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 3/1, 2020, 41-50.
- Aurelius, Marcus. *Düşünceler*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Bahçî, İbrahim. *Çağdaş Felsefede Yeni Realizm Tartışmaları Markus Gabriel'in Anlam Alanları Ontolojisi*. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Barfield, Owen. *Anlamın Yeniden Keşfi*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1962.
- Berdyaev, Nikolay Aleksandroviç. *İnsanın Yazgısı*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2020.
- Bertrand Russell. *Din ile bilim*. çev. Akşit Göktürk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhul Beyan Tefsiri*. İhtisar eden: Muhammed Ali Sâbuni. çev. Abdullah Öz vd., 10 Cilt. İstanbul: Damla Yayınları, 1995.
- Camus, Albert, *Sisifos Söyleni*. çev. Tahsin Yücel. İstanbul: Can Yayınları, 5. Basım, 1997.
- Carrel, Alexis. *İnsan Bu Meçhul*. çev. Vedat Nazikoğlu. İstanbul: b.y. 1956.
- Carrel, Alexis, *İnsanlar Uyanın*. çev. Leyla Yazıcıoğlu. İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1956.
- Çapçioğlu, İhsan - Yürük, Tuğrul. "Modern Dünyada İnsanın Anlam Arayışına Teolojik Katkı: Hz. İbrahim Kıssası Örneği". *BİDDER, Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2010), 21-31.
- Çilingir, Lokman. "Hayatın Anlamı Nedir veya İyi Bir Hayat Nasıl Olmalıdır". *Düşünen Siyaset* 18 (2003), 1-6.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Einstein, Albert. *Benim Gözümde Dünya*. çev. Demet Evrenesoğlu. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2019.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- Garaudy, Roger. *Yirminci Yüzyılın Biyografisi*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2004.
- Hicazî, Muhammed Mahmud. *et-Tefsîru'l Vâdih (Furkan Tefsiri)*. çev. Mehmet Keskin. 6 Cilt. İstanbul: İlim Yayınları, ts.
- Hökelekli, Hayati. *İslam'a Giriş*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- İbn. Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2002.

- Kalın, İbrahim. *Açık Ufuk*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1387/1967.
- Markus, Gabriel. *Sinn und Existenz. Eine realistische Ontologie*. Berlin: Suhrkamp, 2016.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. thk. Fatma Yûsuf el-Hiyemî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1425/2004.
- Morrison, Cressy. *İnsan, Kainat ve Ötesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Hareket Yayınları, 1972.
- Nagel, Thomas. *Her Şey Ne Anlama Geliyor Felsefeye Küçük Bir Giriş*. çev. Hakan Gündoğdu. İstanbul: yy. 2020.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. thk. Mervan Muhammed Şikar. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec. *Garâibü'l-Kurân ve regâibü'l-furkân*. thk. İbrahim Atve İvaz. 30 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1390/1970.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2021.
- Sartre, Jean Paul. *Varoluşçuluk*. çev. Asım Bezirci. İstanbul: Say Yayınları, 7. Basım, 2007.
- Schopenhauer, Arthur. *Hayatın Anlamı*, çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Seneca, Lucius Annaeus. *Ahlaki Mektuplar*. çev. Türkan Uzel. Ankara: T.T.K Yayınları, 1999.
- Spinoza, Benedictus. *Teolojik, Politik İnceleme*. çev. Cemal Bali Akal - Reyda Ergün. Ankara: Dost Kitabevi, 2019.
- Şasa, Ayşe. *Bir Ruh Macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç. *İtirafımlarım*. çev. Orhan Yetkin. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Unamuno, Miguel de. *Yaşamın Trajik Duygusu*. çev. Beyza Fırat. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Ünlüsoy, Abdullah. *Postmodern Teoloji*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Warburton, Nigel. *Felsefenin Kısa Tarihi*. çev. Güçlü Ateşoğlu. İstanbul: Alfa Yayınları, 2021.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2016.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmizü't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vil*. thk. Muhammed Abdüsselam Sahin. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1415/1995.